

Armenia

**dziedzictwo a współczesne
kierunki przemian
kulturowo-cywilizacyjnych**

Redakcja naukowa
Paweł Nieczuja-Ostrowski

Poznań 2016

Krzysztof Fedorowicz

Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej

Armenia jako najmniejsza republika byłego ZSRR już od 25 lat funkcjonuje na arenie międzynarodowej jako podmiot prawa międzynarodowego. Rozpad socjalistycznej wspólnoty w 1991 roku z jednej strony doprowadził do ogłoszenia niepodległości przez Armenię, z drugiej zaś stał się przyczyną krwawych konfliktów i podziałów, które do dnia dzisiejszego wpływają w dużej mierze w stopniu negatywnym na proces kształtowania się i funkcjonowania systemu politycznego Armenii. Po dwudziestu pięciu latach budowy systemu politycznego ormiańskie elity nadal nie wypracowały odpowiedniego modelu instytucjonalno-prawnego, który świadczyłby o istotnych postępach tego kraju w demokratycznej transformacji. Ormiańskie społeczeństwo, zmęczone przedłużającym się okresem nieudanych przemian prowadzących do znacznej jego pauperyzacji, coraz bardziej odwraca się od elit politycznych i nie oczekuje od państwa pomocy. W coraz liczniejszych przypadkach objawia się to specyficznym mechanizmem „samowystarczalności”, czyli zaspakajaniem podstawowych potrzeb życiowych bez udziału państwa. Z kraju liczącego obecnie niecałe 3 mln ludności w latach 1992–2010 wyjechało na emigrację około 1,1 mln obywateli, z których około 65% udało się do Federacji Rosyjskiej. Ostatni spis powszechny został przeprowadzony w 2002 roku i zgodnie z nim Armenię zamieszkiwało 3,2 miliona ludzi. Obecnie według szacunków

na rok 2014 w Armenii pozostało niecałe 2,9 miliona osób¹. Przeszłość radziecka, która nadal w Armenii znajduje wyraz w rozwiązaniach instytucjonalno-strukturalnych, świadomości i postawach znacznej części obywateli, ciągle jest żywa i niezagrożona. Można nawet zaobserwować rosnącą skłonność do kontynuacji. Armenia jest dzisiaj klasycznym przykładem państwa poradzieckiego zaliczanego do kategorii „szarej strefy”. Państwa należące do tej kategorii nie są dyktaturami, ale też nie zmierzają w swoich rozwiązaniach instytucjonalnych do rozwiązań przyjętych w państwach demokracji. Model politycznego ustroju w państwach „szarej strefy” charakteryzuje się dwoma tendencjami. W pierwszej, łagodniejszej, odbywają się regularnie wybory o względnej rywalizacyjności, co nie zawsze prowadzi do alternacji władzy. Dominują postawy zmierzające do ochrony interesów grup rządzących przy wysokim stopniu niechęci i dezaprobaty opinii publicznej wobec „świata polityki”. W drugiej, cechującej się wyraźnymi skłonnościami autorytarnymi, występuje ograniczanie przestrzeni politycznej, co najczęściej prowadzi do zdominowania sceny politycznej przez jedną tzw. partię władzy lub prezydenta i braku rywalizacji podczas wyborów które często są fałszowane i nie spełniają wymogów demokratycznych². Ukształtowane w ten sposób reżimy polityczne charakteryzują się wyraźną dominacją instytucji prezydenta.

W Armenii elity władzy, po wstępnym okresie poszukiwań, zaadaptowały w połowie lat 90. XX wieku na czas nieokreślony specyficzny poradziecki reżim państwa „szarej strefy” z dominującą rolą ośrodka prezydenckiego i partii rządzącej. Nie wykazują też dążeń do jego całkowitej zmiany czy istotnej modyfikacji z wyjątkiem „kosmetycznych” deklaracji i działań mających wymiar przede wszystkim medialno-propagandowy i służących realizacji politycznych profitów na arenie międzynarodowej. Tym bardziej konieczna jest analiza procesu kształtowania się systemu politycznego Armenii i odpowiedź na pytanie, co, dlaczego i w jaki sposób wpływa na taki właśnie kształt długotrwałych modyfikacji ustrojowych naznaczonych pojawiającymi się cyklicznie zaburzeniami i kryzysami.

¹ *Statistical Yearbook of Armenia 2014*, <http://www.armstat.am/file/doc/99489458.pdf> [dostęp: 24.08.2015]. Także: *Raport z misji badawczej do Republiki Armenii, maj 2011*, Wydział Informacji o Krajach Pochodzenia, Urząd do Spraw Cudzoziemców, Warszawa 2011, s. 13.

² W. Baluk, A. Czajowski, *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007, s. 8.

1. Społeczno-polityczne uwarunkowania procesu kształtowania się systemu politycznego Armenii

Dezintegracja ZSRR, która miała miejsce pod koniec XX wieku, przyczyniła się do chaotycznego i pośpiesznego procesu politycznej transformacji obszaru poradzieckiego. Polityczno-społeczne oraz gospodarcze przemiany na tym obszarze zainicjowane zostały zbyt gwałtownie i nieoczekiwanie, aby możliwe było świadome sterowanie nimi i nadanie im ewolucyjnego charakteru wg ustalonego wcześniej planu. Były republiki ZSRR, takie jak Armenia, już od pierwszych dni samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej stanęły przed trudną oraz nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych.

Proces przechodzenia od „realnego socjalizmu” w stronę demokracji oznaczał dla Armenii początek długotrwałego etapu przejściowego, który niósł ze sobą szanse, ale i liczne zagrożenia. Odzyskanie po wielu latach suwerenności przez polityczne elity i społeczeństwo byłej republiki radzieckiej było równoznaczne z fundamentalnymi czy wręcz epokowymi przekształceniami w sferze kultury politycznej, od kształtu której miała zależeć siła nowej demokracji i jej międzynarodowa wiarygodność.

Istotnym elementem niepodległej Armenii stała się legitymizacja systemu politycznego będąca wyrazem akceptacji obowiązującego porządku polityczno-prawnego. Jednak rozwój stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu politycznego wymagał czasu. Jak można zauważyć na przykładzie ewolucji zachodnich państw i społeczeństw, proces przekształceń systemowych jest elementem długotrwałym, naznaczonym pojawiającymi się zaburzeniami i kryzysami. Okazuje się, że łatwiej można dokonać formalnej zmiany prawa, stosunków własności, aniżeli zmienić nabyte w ciągu kilkudziesięciu lat nawyki zachowania i myślenia³.

W pierwszym okresie kształtowania polityki wewnętrznej w Armenii pierwszoplanową kwestią było zdefiniowanie pożądanego kształtu reżimu politycznego⁴. Wybór odpowiedniego typu reżimu politycznego miał duże

³ A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokracji*, Poznań 1998, s. 49–52.

⁴ W politologii pojęciem „reżim polityczny” określa się zależności charakteryzujące stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą. To zespół wartości i norm odnoszą-

znaczenie dla tempa, przebiegu i efektów zainicjowanych przekształceń ustrojowych. Jednak podejmowanie decyzji o kształcie tworzonych instytucji, sposobie ich modyfikowania oraz egzekwowania za ich pośrednictwem władzy okazało się zadaniem trudnym.

Próbowano kopiować strukturę i metody funkcjonowania organów państwowych w rozwiniętych państwach europejskich, pomijając jednocześnie fakt, że ich baza prawna i stabilna gospodarka kształtowały się w długim przedziale czasowym. Nieuwzględnianie w tej kwestii kaukaskiej specyfiki w „najlepszym” wariacie kończyło się przyjęciem aktów prawnych, których nawet nie próbowano realizować⁵. Brakowało realnej gotowości, zdolności i chęci wykorzystania instytucji i mechanizmów prawnych w imię deklarowanych wartości. W rezultacie ukształtowane na gruncie konstytucyjno-prawnym modelowe regulacje nie zawsze dowodziły świadectwa efektywności rozwiązywania problemów polityczno-społecznych. Z biegiem czasu teoria i formalne rozwiązania prawno-ustrojowe coraz bardziej rozmięły się z polityczną rzeczywistością.

Po upadku ZSRR i komunistycznej ideologii w poradzieckich społeczeństwach w sferze moralno-ideowej pojawiła się duchowa pustka, która została bardzo szybko wypełniona obcymi wartościami zachodnimi. Jak to przeważnie bywa w epoce rewolucji, wszystkie zmiany miały się dokonać nie tylko w sferze instytucjonalnej państwa, ale także w mentalności społeczeństwa, które zostało ukształtowane przez władzę radziecką i reprezentowało specyficzny system postrzegania elit. W mentalności poradzieckich społeczeństw dominował prosty obraz władzy, której naród nie tyle poleca wykonywanie jakichkolwiek funkcji, ile wręcz jej swój los. Na tej podstawie umocnił się prosty przekaz: władze o nas dbają, ale także mogą ingerować w nasze życie, bo mają takie prawo. Wolność jednostki, prawa człowieka, państwo prawa, parlamentarna demokracja, pluralizm, społeczeństwo obywatelskie oraz gospodarka oparta na zasadzie konkurencji nie bardzo pasowały do

cych się do takich kwestii, jak sposób powoływania egzekutywy, zakres jej współdziałania z legislatywą, wzajemne uprawnienia i odpowiedzialność elit politycznych. Reżim polityczny obejmuje swoim zakresem treściowym zasady, procedury i normy regulujące wzajemne stosunki między organami państwa, a także między instytucjami państwowymi a społeczeństwem. Patrz: A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 309–310.

⁵ E. Minasyan, *Armenia na ciernistym szlaku niepodległości* [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014, s. 20.

poprzedniego systemu i trudno przyjmowały się w potocznej mentalności także ormiańskiego społeczeństwa⁶.

Uwarunkowania społeczno-polityczne oraz dezintegracja przestrzeni poradzieckiej przyczyniły się w dużej mierze do ukształtowania jednoosobowego organu państwa (prezydenta) reprezentującego swoje państwo i naród. Ten model wyraźnej personifikacji władzy wynika z doświadczeń ZSRR, w którym na czele każdej republiki stał sekretarz partii komunistycznej. Część z nich po rozpadzie ZSRR z powodzeniem zamieniła funkcje sekretarza na urząd prezydenta⁷.

Brak demokratycznej tradycji, negatywna spuścizna po ZSRR oraz eksplozja konfliktów etniczno-terytorialnych szczególnie na obszarze Kaukazu Południowego w zdecydowany sposób wpłynęły na procesy kształtowania politycznych reżimów w tym regionie, stając się jedną z głównych przyczyn dominacji legitymizowanego autorytaryzmu.

Większość państw obszaru Kaukazu Południowego charakteryzuje się zróżnicowaną strukturą etniczną i wyznaniową, co spowodowało natychmiastową eksplozję konfliktów etnicznych jeszcze w końcowej fazie istnienia ZSRR. To w połączeniu z brakiem demokratycznych tradycji w dużym stopniu uniemożliwiło przyswojenie na odpowiednim poziomie demokratycznych reguł gry i stało się przyczyną wyboru „bezpiecznej” i gwarantującej względną stabilność silnej prezydentury, która często posiadała cechy tzw. miękkiego autorytaryzmu. W takich warunkach w kształtującym się systemie politycznym Armenii czynnikiem dominującym szybko stała się siła i przemoc⁸, jako skuteczny i prosty mechanizm realizacji politycznych celów⁹.

⁶ А. Енгоян, *Общность ценностных ориентации и ментальности постсоветских обществ* [w:] *Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы*, red. Г.А. Петросян, Ереван 2014, s. 55, 58.

⁷ Odpowiednim przykładem jest Nursułtan Назарбајew, w latach 1989–1991 I sekretarz KC Komunistycznej Partii Kazachstanu, który od 1991 roku sprawuje funkcję prezydenta Kazachstanu. W taki sam sposób urząd prezydenta zdobył Saparmurat Nijazow (zmarł w 2006 roku), były prezydent Turkmenistanu oraz obecny prezydent Uzbekistanu, Islam Karimow.

⁸ Siła i przemoc rozumiane jako stosowanie przez władze metod i środków o charakterze pozaprawnym, naruszającym uznane wartości praw człowieka i obywatela. W kontekście ewoluujących procesów transformacji systemów politycznych rola siły i przemocy sprowadza się do tego, że inni uczestnicy spełniają oczekiwania i żądania rządzących elit lub też zachowują się w pożądanym przez władze sposób.

⁹ К. Федорович, *Роль силы и премоции в формировании системы политического Армении* [w:] *Кавказ: механизмы легитимизации и функционирования элит политических*, t. VII, red. Т. Бодіо, Warszawa 2012, s. 38–39.

Mechanizm ten polega najczęściej na wykorzystywaniu przez elity rządzące wobec opozycji lub grup kontestujących obowiązujący porządek rzeczy, mechanizmów i przymiotów państwa w sposób znacznie wykraczający poza przyjęte formalnie uregulowania prawne. Teoretycznie w takim kraju mamy do czynienia z państwem prawa, wolnością słowa i mediów, swobodą funkcjonowania partii politycznych, brakiem cenzury, możliwością alternacji władzy, rywalizacyjnymi wyborami i formalnym podziałem władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską¹⁰. Jednak w praktyce ujawniają się niejasne i pozaprawne mechanizmy, które w sposób realny funkcjonują w systemie politycznym równoległe do oficjalnych deklaracji i uregulowań systemowych. Odbywają się wprawdzie regularne wybory, jednak alternacja władzy jest praktycznie niemożliwa. Funkcjonuje system wielopartyjny, jednak scena polityczna jest zdominowana przez jedną partię, tzw. partię władzy, która stara się ograniczyć w skuteczny sposób uczestnictwo ugrupowań opozycyjnych. System polityczny jest zdominowany przez jedną grupę lub klan, których przedstawiciele pełnią najwyższe funkcje w państwie.

Podczas wyborów mamy do czynienia z wykorzystywaniem aparatu administracyjnego państwa do kształtowania właściwego wyniku wyborczego, pojawiają się fałszerstwa, aresztowania przywódców opozycji, a w skrajnych przypadkach używa się siły militarnej do zaprowadzenia „odpowiedniego” porządku. Mamy do czynienia z funkcjonowaniem norm nakazowo-administracyjnych w zarządzaniu państwem. Często próbuje się usprawiedliwiać takie metody „siłą wyższą”, działaniem na rzecz dobra wspólnego lub bliżej niesprecyzowanym pojęciem „zagrożenia zewnętrznego”. Wykorzystuje się podtrzymywany celowo stan napięcia społecznego w celu walki z wrogiem zewnętrznym, często „ukrywającym się” w siedzibach partii opozycyjnych i antyrządowych mediach¹¹.

Główną cechą systemów politycznych państw Kaukazu Południowego, co jest szczególnie widoczne obecnie w Armenii, jest świadomy wybór i kształtowanie nieformalnego układu zależności personalnych, których głównym centrum jest prezydent. Jako głowa państwa stoi na czele kraju i tworzy równoległą do państwowych instytucji nieformalną strukturę, która realnie administruje krajem. Następuje to kosztem odrzucenia sprawdzo-

¹⁰ M. Hartliński, *Konstytucyjne podstawy przywództwa politycznego w państwach Kaukazu Południowego* [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. VI, red. T. Bodio, Warszawa 2012, s. 193–209.

¹¹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, *op. cit.*, s. 39–40.

nych i wypróbowanych metod budowy instytucjonalnych struktur państwa. Stojący obecnie na czele Armenii i Azerbejdżanu prezydenci, w większości wychowani w czasach radzieckich, zdecydowanie preferują model silnej ręki i bezwzględne posłuszeństwo, wspierając się „tradycyjnymi kaukaskimi” metodami i formami kształtowania systemu politycznego i społecznego.

Podjęta próba budowy demokracji parlamentarnej w Armenii uwarunkowana była też swoistą specyfiką kultury elit politycznych. Reakcją na osłabienie i niewydolność funkcji opiekuńczych państwa w pierwszej połowie lat 90. XX wieku było wzmocnienie i tak tradycyjnie silnych na Kaukazie Południowym więzi klanowych. Klanowy protekcyjizm, w społeczeństwach zachodnich postrzegany jako zjawisko korupcyjne, w ogólnej świadomości społeczeństwa ormiańskiego jest naturalnym i właściwym świadectwem lojalności¹². Z tego powodu proces instytucjonalizacji w Armenii kształtuje się poprzez nieformalne struktury polityczne, które aktywnie uczestniczą w walce o władzę i sfery wpływu.

2. Proklamowanie niepodległości i stanowienie nowego ładu konstytucyjnego

Kształtowanie systemu politycznego Armenii związane było ze skomplikowaną sytuacją na Kaukazie Południowym w okresie rozpadu ZSRR. Droga do niepodległości wiodła krętymi ścieżkami i kształtowała się równolegle do rozgrywającego się krwawego konfliktu Ormian i Azerbejdżan o Górski Karabach. Pierwszy okres kształtowania niepodległości był czasem etnopolitycznego powstania po latach zniewolenia. W konsekwencji obszar ten stał się punktem zapalnym z etnicznymi „czystkami”, masowymi naruszeniami praw człowieka i zbrodniami wojennymi. W tym okresie trudno mówić w Armenii o prawach człowieka, swobodach obywatelskich czy też ochronie praw mniejszości narodowych. Dla kraju był to trudny czas wojny i polityczno-gospodarczej izolacji na arenie międzynarodowej. W latach 1992–1994 system ekonomiczny w Armenii praktycznie przestał istnieć, gdyż większość

¹² P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, r. 10, z. 2, s. 127–128.

państwowych przedsiębiorstw przestała funkcjonować albo w wyniku braku surowców do produkcji, albo utraty rynków zbytu. Blokada ekonomiczna i zamknięcie granic z Turcją i Azerbejdżanem (które stanowią łącznie około 84% całej długości granic Armenii) spowodowały, że w kraju zaczęło brakować żywności, gazu i paliw, pojawił się niedobór wody, a rząd wprowadził racjonowanie żywności oraz reglamentację dostaw prądu¹³. W tej sytuacji podstawowymi kwestiami było zagwarantowanie bezpieczeństwa państwa, przełamanie blokady i izolacji ze strony Turcji i Azerbejdżanu oraz fizyczne przetrwanie w niesprzyjających okolicznościach.

Konflikt o Górski Karabach odgrywał bardzo ważną rolę w kształtowaniu podstaw systemu politycznego niepodległego państwa i bardzo niekorzystnie wpływał na proces przekształceń politycznych¹⁴. Skomplikowane uwarunkowania wewnętrzne, tragiczna historia obfitująca w wydarzenia o charakterze przełomowym dla Ormian, skutki tragicznego trzęsienia ziemi w 1988 roku w północno-zachodniej części Armenii¹⁵, stan faktycznej wojny z Azerbejdżanem w latach 1992–1994, praktyczna izolacja na arenie międzynarodowej i konieczność fizycznego przetrwania pierwszych lat niepodległości wywarły nieodwracalny wpływ na formowanie się modelu instytucjonalno-prawnego państwa. Od samego początku siła i przemoc stały się jednym z istotnych mechanizmów osiągnięcia celów politycznych, w wyniku czego system po-

¹³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2011, t. 8, s. 97–98.

¹⁴ Patrz: M. Карапетян, *Карабахский конфликт и стабильность на Южном Кавказе*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29), s. 94–95.

¹⁵ 7 grudnia 1988 roku w północno-zachodniej części Armenii w okolicy miast Giumri (Leninakan), Spitak i Wanadzor (Kirowakan) miało miejsce silne trzęsienie ziemi w wyniku którego w ciągu 30 sekund zginęło około 25 tysięcy osób, około 30 tysięcy odniosło rany i zostało inwalidami, a ponad 500 tysięcy straciło dach nad głową. Ogromne zniszczenia materialne szacowane były wówczas na około 16–17 mld USD. Skala i rozmiar zniszczeń, szczególnie materialnych, miała ogromny wpływ na ormiańską gospodarkę szczególnie w pierwszej połowie lat 90. Region ten do dnia dzisiejszego nie podniósł się z ruin, a liczba mieszkańców miasta Giumri (które przed 1988 roku było drugim największym miastem Armenii) spadła o połowę. W licznych publikacjach dotyczących pierwszych lat niepodległości Armenii kwestia ta często jest pomijana, jednak zdaniem autora, miała ona bardzo negatywne znaczenie dla procesu kształtowania systemu politycznego, zwłaszcza w wymiarze ekonomicznym i częściowo psychologicznym. Patrz: A. Э. Хачикян, *История Армении*, Ереван 2009, s. 214–215; G. Szagojan, *Паміть о трэ́сении земли в Гіумрі* [w:] *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, red. L. Obrahamian, K. Siekierski, Warszawa 2014, s. 119–140.

lityczny Armenii do dziś charakteryzuje się małą stabilnością i wysokim stopniem podatności na zaburzenia i konflikty.

W początkowym okresie transformacji najważniejszym zadaniem władz Armenii było utrwalenie statusu państwa suwerennego. Do tego warunkiem niezbędnym było ukształtowanie bazy prawnej i jej odpowiednie zmodyfikowanie wobec dotychczas obowiązujących przepisów radzieckich. Pojawiła się także potrzeba ukształtowania nowego systemu prawnego-ekonomicznego różniącego się od dotychczasowego systemu radzieckiego. Tworzenie nowych ram systemu politycznego w Armenii, podobnie jak w większości krajów byłego ZSRR, charakteryzowało się dużym pośpiechem i chaosem, a nowe elity musiały w krótkim okresie wziąć odpowiedzialność za ukształtowanie ram konstytucyjnych państwa, często w niesprzyjających warunkach¹⁶.

Możliwość budowania własnych tradycji ustrojowych pojawiła się w Armenii, szczególnie w odniesieniu do struktury i kompetencji organów przedstawicielskich, już w okresie daleko idących reform systemu sprawowania władzy w ZSRR w drugiej połowie lat 80. XX wieku. W styczniu 1990 roku wprowadzono zmiany do Konstytucji Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ASRR), dzięki którym obowiązywanie prawa ZSRR uzależniono od jego ratyfikacji przez Radę Najwyższą ASRR. Jednak szczególne znaczenie miało wprowadzenie przez Radę Najwyższą ASRR w lutym 1990 roku demokratycznych zasad prawa wyborczego do tego organu. Istotne znaczenie miało tutaj odejście od monopolu partii komunistycznej w zgłaszaniu kandydatów na deputowanych i przyznanie tego prawa innym ugrupowaniom politycznym oraz niezrzeszonym wyborcom. Nowe zasady znalazły swoje zastosowanie już na przełomie maja i czerwca 1990 roku podczas dwóch tur wyborów większościowych do Rady Najwyższej zakończonych zwycięstwem opozycyjnego Ormiańskiego Ruchu Ogólnonarodowego (ORO), który w 260 osobowym parlamencie wywalczył 90% miejsc¹⁷.

13 sierpnia 1990 roku podczas pierwszej sesji parlamentu przewodniczącym Rady Najwyższej został wybrany lider ORO Lewon Ter-Petrosjan, a inny członek kierownictwa tego ugrupowania Wazgen Manukian został wybrany premierem. 23 sierpnia 1990 roku był przygotowany pierwszy i najważniejszy dokument – Deklaracja o niepodległości Armenii, która określiła

¹⁶ A. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3), s. 98.

¹⁷ A. Czajowski, *Republika Armenii [w:] Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007, s. 174–175.

nowe ramy prawne odrodzenia i rozwoju Armenii. Stanowiła o rozdziale władzy, wolności słowa, pluralizmie politycznym, wielopartyjności, odpolitycznieniu sił zbrojnych i organów władzy państwowej. Tym samym stała się politycznym fundamentem nowego narodowego prawa konstytucyjnego. Tego samego dnia na podstawie art. 1 Deklaracji Rada Najwyższa dokonała zmiany nazwy republiki z Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na Republikę Armenii¹⁸.

Wzorem zdecydowanej części byłych republik ZSRR funkcję głowy państwa postanowiono powierzyć powoływanemu w wyborach powszechnych i bezpośrednich prezydentowi. W czerwcu 1991 roku Rada Najwyższa podjęła decyzję o utworzeniu urzędu Prezydenta Republiki Armenii. W sierpniu 1991 roku przyjęto ustawę *O prezydencie Republiki Armenii* z 1 sierpnia 1991 roku, a 2 sierpnia 1991 roku *O wyborach prezydenta Republiki Armenii*. Pierwsze powszechne i bezpośrednie wybory prezydenckie w Armenii odbyły się w październiku 1991 roku, a ich zwycięzcą został dotychczasowy przewodniczący parlamentu Lewon Ter-Petrosian, uzyskując poparcie ponad 83% głosujących¹⁹. Rada Najwyższa Armenii postanowiła, że republika nie będzie uczestniczyła w referendum ogólnozwiązkowym w sprawie utrzymania ZSRR. Zarazem podjęła decyzję o przeprowadzeniu 21 września 1991 roku referendum w sprawie wyjścia republiki ze składu ZSRR²⁰. Wobec masowego poparcia tej inicjatywy 23 września 1991 roku Rada Najwyższa Armenii ogłosiła niepodległość Republiki Armenii, co stało się fundamentem dla budowy niezależnego państwa ormiańskiego²¹. Mimo ogłoszenia niepodległości wiele regulacji prawnych pozostało jeszcze z czasów radzieckich. Organy władzy ustawodawczej stanowiły ciągłość instytucjonalną z okresu radzieckiego. Jednoizbowy parlament (Rada Najwyższa) składał się z 260 deputowanych wybieranych na okres 5 lat. Wobec braku konstytucji parlament wydał przepisy regulujące podstawowe kwestie ustrojowe. Role najwyższego organu władzy państwowej miał nadal pełnić parlament (Rada Najwyższa), a funkcję głowy państwa – prezydent.

¹⁸ L. Ter-Petrosian, A. Sahakian, *Declaration of Independence of the Republic Armenia*, <http://www.armenica.org/armenia/doi.html> [dostęp: 25.08.2015].

¹⁹ *The first President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/levon-ter-petrosyan/> [dostęp: 25.08.2015].

²⁰ Przy frekwencji blisko 95% za niepodległością Armenii głosowało 99,3% biorących udział w referendum.

²¹ А. Э. Хачикян, *История Армении...*, *op. cit.*, s. 219.

W tej sytuacji szczególnie istotnym zadaniem stało się jak najszybsze przygotowanie i uchwalenie nowej konstytucji, która kształtowałaby podstawowe zasady i wartości demokratycznego systemu rządów. W Radzie Najwyższej powstała komisja konstytucyjna w celu opracowania przyszłej ustawy zasadniczej. W trakcie prac legislacyjnych odbywały się burzliwe dyskusje na temat koncepcji nowej konstytucji. Pojawiły się dwa różniące się od siebie projekty. W trakcie dyskusji nad nimi spierano się nie tylko o kształt określonych instytucji ustrojowych, ale także o tryb przyjęcia ustawy zasadniczej. Parlament i prezydent Lewon Ter-Petrosjan preferowali przyjęcie nowej konstytucji w drodze referendum. Z kolei opozycja, która opracowała alternatywny projekt ustawy zasadniczej, dążyła do tego, aby został on przyjęty przez Zgromadzenie Konstytucyjne Armenii. Jej zdaniem projekt konstytucji opracowywany właśnie w parlamencie prezentował punkt widzenia obecnego prezydenta Lewona Ter-Petrosiana, który był zwolennikiem silnej prezydentury i słabego parlamentu²².

W czerwcu 1993 roku komisja konstytucyjna wniosła do parlamentu projekt konstytucji, który preferował instytucję silnej prezydentury w systemie politycznym kraju. Z kolei tzw. „projekt sześciu” przygotowany przez ekspertów opozycji (blok sześciu partii opozycji parlamentarnej) proponował ustanowienie republiki parlamentarnej w Armenii, podobnie jak w innych republikach byłego ZSRR (Łotwa, Białoruś w latach 1990–1994). Ostatecznie za oficjalny uznano projekt ustawy zasadniczej zaproponowany przez komisję konstytucyjną²³. Parlament oraz prezydent dążyli do przeprowadzenia ogólnonarodowego referendum. Opozycja była przeciwna referendum, opowiadała się za zwołaniem specjalnego Zgromadzenia Konstytucyjnego, które zdecydowałoby o przyjęciu lub odrzuceniu ustawy zasadniczej. Zdaniem opozycji, naród nie powinien się wypowiadać w tak istotnej kwestii, jak konstytucja i powinien zostawić tę decyzję grupie ekspertów. Prezydent argumentował jednak, że dla przeprowadzenia referendum istnieje już baza prawna, której brak w przypadku powołania specjalnego Zgromadzenia Konstytucyjnego²⁴. Nie mniej ważną kwestią było znaczące rozdrobnienie partii politycznych w parlamencie, przez co problematyczne byłoby zebranie większości 2/3 głosów potrzebnych do przyjęcia konstytucji. Ostatecznie

²² А. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 114–115.

²³ К. Федорович, *Роль силы и претомы...*, *op. cit.*, s. 42.

²⁴ А. Курдов, *Независимая Армения...*, *op. cit.*, s. 99.

opracowany przez komisję konstytucyjną Rady Najwyższej oficjalny projekt konstytucji został poddany przez prezydenta Lewona Ter-Petrosjana bezpośrednio pod referendum ogólnopłaństwowe, które zostało przeprowadzone wraz z wyborami parlamentarnymi 5 lipca 1995 roku. W referendum uczestniczyło 1,2 mln uprawnionych do głosowania (55,6%), z czego 823 tysiące (68%) opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji. Ogółem za projektem nowej konstytucji głosowało 37,6% uprawnionych do głosowania obywateli Armenii, co wskazuje na dość skromne poparcie ustawy zasadniczej wśród społeczeństwa, tym bardziej że warunkiem przyjęcia konstytucji w referendum był wymóg minimum 50% frekwencji i poparcie nie mniej niż 30% uprawnionych do głosowania²⁵.

Przyjęcie nowej konstytucji było ostatnim etapem na drodze становienia i kształtowania niepodległej państwowości Armenii. Ustawa zasadnicza określiła podstawy ustroju politycznego Armenii, zwłaszcza w odniesieniu do struktury naczelných władz państwa i miejsca parlamentu w ramach systemu politycznego. Nowa konstytucja wprowadzała do systemu politycznego elementy klasycznego parlamentarizmu i systemu prezydenckiego kształtujące model mieszanej formy rządów. W przypadku Armenii połączenie parlamentarnej formy rządów z modelem prezydenckim było wzorowane na doświadczeniach systemu semiprezydenckiego V Republiki Francji. Konstytucja Armenii z 1995 roku ustanawiała silną pozycję prezydenta (wybierany w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję), który był gwarantem harmonijnego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej. Chociaż w konstytucji uwzględniono zasady podziału władzy, to w rzeczywistości przyznano prezydentowi znaczący wpływ na działania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Mimo wyodrębnienia funkcji premiera, to prezydent był rzeczywistym szefem rządu. Prezydent przewodniczył posiedzeniom rządu, a wszelkie decyzje rządu musiały być aprobowane przez niego. Uzyskał prawo mianowania premiera i członków gabinetu, prokuratora generalnego i naczelnego wodza sił zbrojnych, jak też rozwiązania parlamentu i ogłoszenia przedterminowych wyborów. Ponadto w jego gestii pozostawiono decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych. Prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowniczych i sprawował funkcję przewodniczącego Rady Sądownictwa

²⁵ А. Маркаров, *Реформа политических институтов...*, *op. cit.*, s. 115–116.

Armenii²⁶. Jednak zbyt daleko idące związki prezydenta z wymiarem sprawiedliwości i rządem ewidentnie naruszały fundamentalną zasadę podziału władzy i stawały pod znakiem zapytania efektywność wypełniania przez prezydenta obowiązków zapewnienia właściwego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Prezydent pełnił funkcję „superarbitra” w systemie politycznym, wznosząc się ponad pozostałe organy władzy²⁷. Była to kopia rozwiązań francuskiego systemu politycznego, jednak w przypadku Armenii dość ważnym i niepokojącym faktem było to, że prezydent przez dziesięć lat (do nowelizacji konstytucji w 2005 roku) mógł w drodze dekretów i rozporządzeń z mocą ustawy (z czego często korzystał) regulować niemal wszystko, co nie było unormowane.

Konsekwencją tak silnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Armenii było znaczne osłabienie pozycji ustrojowej i roli parlamentu, który od tej pory miał być zasadniczo organem ustawodawczym o wyraźnie ograniczonych możliwościach realizacji funkcji kontrolnej. W sytuacji posiadania przez prezydenta większości w parlamencie praktycznie dysponował on nieograniczonymi pełnomocnictwami we wszystkich sferach władzy państwowej. W Armenii taka sytuacja miała miejsce w latach 1995–1997, kiedy to prezydent wyraźnie dominował w życiu politycznym, co w zasadzie oznaczało funkcjonowanie systemu superprezydenckiego²⁸.

Mała i jednorodnie etniczna Armenia wybrała wariant jednoizbowego parlamentu, którego nazwę zmieniono z Rady Najwyższej na Zgromadzenie Narodowe Armenii. W 1995 roku zmniejszono liczbę deputowanych z 260 na 190, z których 150 wybieranych było w systemie proporcjonalnym, a pozostałych 41 w systemie większościowym. Z kolei w 1999 roku przed wyborami parlamentarnymi podjęto decyzję o zmniejszeniu liczby deputowanych z 190 do 131. Kadencję Zgromadzenia Narodowego ustalono na 4 lata²⁹.

²⁶ Первая Конституция Армении, <http://www.president.am/files/output.php?fid=110> [dostęp: 28.08.2015].

²⁷ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 62.

²⁸ А. Маркаров, *Реформа политических институтов...*, *op. cit.*, s. 117.

²⁹ А. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения [w:] Армения: проблемы независимого развития*, red. Е. Кожокин, Москва 1998, s. 48.

3. Siła i przemoc jako element systemu politycznego

Jednak mimo przyjęcia ustawy zasadniczej w 1995 roku w Armenii nie doszło do trwałej stabilizacji na scenie politycznej oraz znaczącej demokratyzacji w zakresie sprawowania władzy państwowej. Nadal miała miejsce bardzo ostra rywalizacja między głównymi partiami politycznymi i prezydentem. Dochodziło do częstych zmian na stanowisku premiera, przed każdymi wyborami dokonywano zmian ordynacji wyborczej, co znacznie ograniczało możliwość działania opozycji. Szczególnie ostra walka polityczna toczyła się podczas kolejnych wyborów parlamentarnych i prezydenckich³⁰. Po każdych wyborach opozycja formułowała zarzuty, że wyniki zostały sfałszowane, a na ulicach Erywania dochodziło do masowych protestów społecznych i prób zmiany wyników³¹. Także społeczność międzynarodowa (OBWE, Rada Europy, Departament Stanu USA, międzynarodowe organizacje praw człowieka) wskazywała na szereg poważnych nieprawidłowości, naruszeń praw człowieka i swobód obywatelskich w Armenii podczas aktów wyborczych. Szczególnie od 1995 roku nasiliły się opinie krytyczne wobec prezydenta Lewona Ter-Petrosjana zarówno ze strony opozycji, jak i społeczności międzynarodowej, które zarzucały mu dążenia ku władzy autorytarnej i nadmierne uprawnienia.

Tymczasem w elitach politycznych Armenii na przełomie 1997/1998 roku doszło do poważnych rozbieżności w ocenie kwestii karabachskiej,

³⁰ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 16–17.

³¹ W napiętej sytuacji dochodziło do przemocy i zamachów na polityków. W grudniu 1994 roku doszło do zabójstwa jednego z członków władz Erywania oraz napadu na prominentnego członka Komitetu „Karabach”. 28 grudnia 1994 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan podjął decyzję o czasowym zdelegalizowaniu partii „Dasznakcutiun”. Jej zdelegalizowanie stanowiło duży cios dla opozycji przed wyborami parlamentarnymi. Wybory, które odbyły się latem 1995 roku, zakończyły się zwycięstwem prorządowego bloku „Republika”, który z popierającymi go organizacjami zdobył około 70% miejsc w parlamencie. Z kolei w sierpniu 1996 roku odbyły się wybory prezydenckie. W ich rezultacie na urząd ten ponownie został wybrany w pierwszej turze Lewon Ter-Petrosjan, lecz z minimalną liczbą głosów. W wyborach udział wzięło 60% uprawnionych, z czego 51,75% oddało swój głos na Ter-Petrosjana. Jego rywal, lider opozycji Wazgen Manukian uzyskał poparcie 41,29% głosujących. Opozycja uznała, że wobec tak niewielkiej przewagi, wybory zostały sfałszowane. W Erywanii doszło do masowych wystąpień, szturmem zdobyto parlament. W celu „unormowania” sytuacji po wyborach, do stolicy wprowadzono oddziały wojskowe.

co doprowadziło do „pałacowego zamachu” i wymuszonego ustąpienia ze stanowiska prezydenta Lewona Ter-Petrosjana w lutym 1998 roku³². Nowym prezydentem Armenii został były prezydent Górskiego Karabachu Robert Koczarian. Z kolei rok później w wyborach parlamentarnych zwycięstwo odniósł antyprezydencki blok „Jedność”. Ponieważ większość w parlamencie uzyskały ugrupowania antyprezydenckie, na pierwszym posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego drugiej kadencji w czerwcu 1999 roku przewodniczącym parlamentu został wybrany Karen Demirczian, przeciwnik polityczny urzędującego prezydenta. Z kolei premierem został inny przywódca antyprezydenckiej opozycji – Wazgen Sargsjan. To dodatkowo zaostriżyło polityczne animozje na szczytach władzy³³.

Momentem przełomowym w życiu politycznym Armenii, który świadczył o przyzwoleniu państwa na wykorzystywanie przemocy i siły w celu rozwiązywania politycznych problemów, była masakra, która miała miejsce w ormiańskim parlamencie 27 października 1999 roku. Tego dnia pięciu terrorystów uzbrojonych w broń automatyczną wtargnęło do parlamentu

³² Już pod koniec 1997 roku w ormiańskich elitach politycznych rozpoczął się kolejny etap „wojny na górze”, początkowo za zamkniętymi drzwiami. Premier Robert Koczarian (w latach 1994–1997 prezydent Republiki Górskiego Karabachu) wyrastał na nowego lidera politycznego i coraz bardziej umacniał się na swoim stanowisku kosztem prezydenta szybko tracącego popularność. Prezydent Lewon Ter-Petrosjan kilkakrotnie sugerował uregulowanie konfliktu na drodze pokojowej w kilku etapach. Proponował pozostawienie Górskiego Karabachu w składzie Azerbejdżanu z dużą autonomią, wstrzymanie przez Armenię udzielania pomocy rodakom lub wymianę terytoriów (Górski Karabach w zamian za prowincje Zangezur, co umożliwiłoby władzom Azerbejdżanu połączenie się z Nachiczewanem). Stanowisko prezydenta w sprawie Górskiego Karabachu zdecydowanie odbiegało od poglądów grupy wysokich urzędników państwowych, było nie do przyjęcia m.in. przez premiera Roberta Koczariana, ministra obrony Wazgena Sargsjana i ministra bezpieczeństwa narodowego i spraw wewnętrznych Serża Sargsjana. Ta grupa polityków w zakulisowych działaniach zmusiła prezydenta Lewona Ter-Petrosjana do ustąpienia ze stanowiska. 3 lutego 1998 roku w telewizyjnym wystąpieniu Lewon Ter-Petrosjan poinformował, że dla dobra kraju ustępuje ze stanowiska. Przedterminowe wybory prezydenckie 30 marca 1998 roku wygrał Robert Koczarian. Po tym zwycięstwie rozpoczął się w Armenii proces „karabachizacji” elit politycznych, czyli obsadzanie wysokich stanowisk państwowych osobami pochodzącymi z Górskiego Karabachu, co doprowadziło do jeszcze większej polaryzacji na scenie politycznej. Szerzej na ten temat: A. Курдов, *Независимая Армения...*, *op. cit.*, s. 104; A. Э. Хачикян, *История Армении...*, *op. cit.*, s. 226; K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, *op. cit.*, s. 53.

³³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów...*, *op. cit.*, s. 105.

i zastrzeliło najważniejsze osoby w kraju. Zginęli główni przeciwnicy polityczni urzędującego prezydenta, premier Wazgen Sargsjan, przewodniczący parlamentu Karen Demirczian, dwóch jego zastępców, trzech deputowanych i minister w randze wicepremiera³⁴.

W latach dziewięćdziesiątych kształtowanie nowych instytucji i regulacji ustrojowych w Armenii nie zawsze było równoznaczne z ich stosowaniem, egzekwowaniem i respektowaniem w życiu politycznym. Część z tych rozwiązań przyjmowano nie tyle z powodu postępującej demokratyzacji życia społecznego, co presji otoczenia międzynarodowego. Pierwsze kilka lat obowiązywania nowej konstytucji ujawniło wiele jej niedoskonałości. W latach 1995–2005 przepisy konstytucji oraz praktyka prezydenta (Lewona Ter-Petrosjana, jak i jego następcy Roberta Koczariana) sprawiły, że w Armenii, mimo formalnie istniejącego systemu semiprezydenckiego, w praktyce wykształcił się specyficzny model ustrojowy zbliżony do systemu superprezydenckiego, z głową państwa często wykraczającą poza swoje konstytucyjne uprawnienia i parlamentem będącym nieformalnie organem proprezydenckim. Niezbyt precyzyjne przepisy ustawy zasadniczej odnoszące się do kompetencji i uprawnień prezydenta, a także brak norm regulujących wiele dziedzin życia politycznego i społecznego szybko doprowadziły do potrzeby jej nowelizacji i dostawania jej do wymogów współczesnej praktyki konstytucyjnej. Potrzeba zmiany konstytucji ujawniła się z całą mocą w związku ze staraniami władz Armenii o uzyskanie członkostwa w Radzie Europy.

³⁴ Zamach w parlamencie w 1999 roku obnażył bezradność władz, pokazał jej bezsilność, upokorzył ją i zmienił logikę dotychczasowego politycznego myślenia. Jednak nie doprowadził do podjęcia przez elity władzy działań pozwalających na eliminacje patologii związanych z obecnością przemocy w życiu publicznym. Przedłużające się śledztwo nad sprawami zamachu rodziło spekulacje, że władze były w to częściowo zamieszane. Pojawiły się nawet oskarżenia pod adresem prezydenta Roberta Koczariana, że zamach był inspirowany przez jego otoczenie, tym bardziej że zginęli jego najwięksi rywale polityczni. Władze nie podejmowały działań zmierzających do wyeliminowania ze środków masowego przekazu treści, które w pośredni sposób gloryfikowały przemoc w działalności politycznej. Po zamachu w parlamencie nie przyjęto ustawy o walce z terrorem, a także jakichkolwiek poprawek w kodeksie karnym. Zastanawiające jest to, że nawet ze strony władz czy też partii politycznych posiadających reprezentację w parlamencie, czy też ze strony partyjnych kolegów zamordowanych, nie było jakiegokolwiek propozycji zmiany prawa w tej kwestii. Szerzej na ten temat: T. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5 (17), s. 104–105; K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 54–55; W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010, s. 307–311.

4. Nowelizacja konstytucji w 2005 roku

Armenia formalnie stała się pełnoprawnym członkiem Rady Europy 25 stycznia 2001 roku³⁵. Jej członkostwo w organizacji oznaczało, że dołączyła do europejskiej rodziny państw akceptujących zasady rządów prawa i ochrony praw człowieka. Jednak zanim Armenia stała się pełnoprawnym członkiem organizacji, musiała spełnić wiele warunków, włącznie z nowelizacją konstytucji. Armenia wstępowała do Rady Europy z dość sporym „negatywnym bagażem”. W kraju tym występowały poważne problemy związane z ochroną praw człowieka i wolności obywatelskich. Dotyczyły one m. in. naruszania praw obywateli uprawnionych do udziału w głosowaniu. W kodeksie karnym nadal przewidziana była kara śmierci (zniesiona formalnie dopiero we wrześniu 2003 roku pod naciskiem Rady Europy pod groźbą wykluczenia Armenii z tej organizacji)³⁶. Praktycznie nie funkcjonowały w tym państwie skuteczne mechanizmy ochrony praw człowieka, a instrumenty pozasądowe albo nie istniały bądź były na etapie tworzenia. Ponadto Armenia była jeszcze pośrednio zaangażowana w konflikt zbrojny z Azerbejdżanem i okupowała część terytorium tego kraju (Górski Karabach).

Ormiańskie władze otrzymały szereg rekomendacji, w których zwracano uwagę na konieczność reformy systemu sądownictwa i instytucji służących ochronie praw człowieka w celu dostosowania regulacji prawnych do Eu-

³⁵ *Armenia became member of the Council of Europe on 25 January 2001*, Council of Europe, <http://www.coe.int/en/web/portal/armenia> [dostęp: 30.08.2015].

³⁶ Najbardziej kontrowersyjną kwestią było zniesienie kary śmierci. Armenia wstępując do Rady Europy nie ratyfikowała jednego z najważniejszych dokumentów organizacji – Protokołu nr 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, który mówi o zakazie stosowania kary śmierci. Nowy kodeks karny, przyjęty przez parlament w kwietniu 2003 roku, dopuszczał możliwość zniesienia kary śmierci, jednak nadal przewidywał orzeczenie najwyższego wymiaru kary za ciężkie przestępstwa (np. gwałt na osobach niepełnoletnich) oraz za działalność terrorystyczną. Decyzję w danej sprawie komplikował toczący się proces sprawców zabójstwa w 1999 roku w parlamencie premiera Wazgena Sargsjana, przewodniczącego parlamentu Karena Demircziana i kilku ministrów. Jednak Rada Europy pozostała nieugięta i zagroziła wykluczeniem Armenii z organizacji w przypadku orzeczenia wobec zamachowców kary śmierci. W związku z tym władze Armenii w 2003 roku skazały sześciu zamachowców na karę dożywotniego więzienia. Ostatecznie kara śmierci została wykreślona z kodeksu karnego Armenii we wrześniu 2003 roku. Patrz: *Armenia znosi karę śmierci*, <http://www.ekumenizm.pl/religia/spoleczenstwo/armenia-znosi-kare-smierci> [dostęp: 30.08.2015].

ropejskiej Konwencji Praw Człowieka. W roku 2000 Rada Europy wydała oświadczenie, w którym zwróciła uwagę, że w dziedzinie ochrony praw człowieka Armenia w sposób minimalny przybliżyła się do standardów, jakie trzeba spełnić. Mimo to Zgromadzenie Parlamentu Rady Europy w lipcu 2000 roku rekomendowało Komitetowi Ministrów (organ wykonawczy Rady Europy) przyjęcie Armenii w poczet członków Rady Europy. Członkostwo w tej organizacji dla władz Armenii nie było łatwym sukcesem i nie zakończyło procesu dostosowania prawa wewnętrznego do wymogów organizacji. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy ustanowiło specjalną procedurę monitoringu wdrażania zaleceń dotyczących zmian w ustawodawstwie. We wrześniu 2002 roku Rada Europy przyjęła rezolucję wskazującą elitom władzy w Armenii kolejne obszary, w których konieczne były reformy dostosawcze. Do momentu uzyskania członkostwa w organizacji władze Armenii przyjęły nowy kodeks karny, ustawę o partiach politycznych, organizacjach pozarządowych i administracji państwowej. Wniesiono także poprawki do prawa wyborczego, a służby więzienne przeszły z resortu spraw wewnętrznych do resortu sprawiedliwości. Władze w Erywanii również zobowiązały się w terminie trzech lat do ratyfikacji Europejskiej Karty Praw Socjalnych³⁷.

Rada Europy rekomendowała nowelizację konstytucji, wobec której zgłoszone zostały liczne zastrzeżenia, przede wszystkim związane z nadmiernymi uprawnieniami prezydenta oraz potrzebą dostosowania ustawodawstwa do wymogów organizacji w zakresie ochrony praw człowieka oraz gwarancji niezawisłości sądownictwa. W 2001 roku Komisja na Rzecz Demokracji Przez Prawo (tzw. Komisja Wenecka) na spotkaniu z władzami Armenii przedstawiła propozycje poprawek do konstytucji. Jednak przedstawiony projekt konstytucji, uwzględniający zalecenia Komisji Weneckiej, nie został przyjęty w referendum w maju 2003 roku z powodu braku wymaganej frekwencji³⁸. Ponowne referendum w sprawie nowelizacji konstytucji przeprowadzono 27 listopada 2005 roku. Tym razem wzięła w nim udział wymagana

³⁷ Н. Вутова, *Армения: Вступление в Совет Европы и выполнение обязательств перед организацией*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29), s. 191–193.

³⁸ Jednocześnie z wyborami parlamentarnymi w maju 2003 roku przeprowadzono referendum dotyczące nowelizacji konstytucji. Przygotowany pakiet zmian nie uzyskał jednak wystarczającego poparcia społecznego. Frekwencja wyniosła niecałe 52%. Minimalna była różnica głosów „za” (559 687) w stosunku do przeciwnych (552 257) i wyniosła 7 430 (poniżej 1%). Znacząca była liczba głosów nieważnych, bo aż 98 tysięcy. Referendum nie zostało uznane za ważne, a władze zobowiązały się do przeprowadzenia w przyszłości kolejnego. Patrz: *May 24 2003 Referendum (on Draft of Amendments to the Constitution of Republic Ar-*

konstytucyjnie większość uprawnionych do głosowania, a za rewizją ustawy zasadniczej opowiedziało się ponad 94% głosujących³⁹.

Nowe regulacje konstytucyjne zatwierdzone w referendum w 2005 roku w dużym stopniu umocniły pozycję ustrojową Zgromadzenia Narodowego, przyznając mu znacznie szerszy zakres kompetencji. Tym samym wzajemne relacje między parlamentem a prezydentem i rządem oparte zostały na zasadach zbliżonych do modelu rządów prezydencko-parlamentarnych. Wzmocniona została pozycja parlamentu i przede wszystkim rządu wobec prezydenta. Obecnie parlament ma wyłączność ustawodawczą w wielu kwestiach, które zostały szczegółowo przedstawione w konstytucji. Prezydent utracił możliwość inicjatywy ustawodawczej, a kompetencje związane z wydawaniem dekretów z mocą ustawy zostały znacznie ograniczone. Prezydent nadal posiada możliwość rozwiązania parlamentu przed upływem kadencji, ale tylko w ściśle określonych przypadkach. Istotnym novum jest zobowiązane głowy państwa do konsultowania kandydatury premiera z większością parlamentarną oraz powołanie na ten urząd osoby, która cieszy się zaufaniem parlamentu. Wyłoniony w ten sposób rząd musi przedstawić parlamentowi do zaakceptowania program swojego działania. Nastąpiło istotne wzmocnienie pozycji premiera i rządu, który od 2005 roku ponosi odpowiedzialność polityczną wyłącznie przed parlamentem. Premier decyduje o składzie rządu i przewodniczy jego posiedzeniom. Z kolei prezydent nie może już nominować i odwoływać premiera wedle swego uznania, jak to czynił wcześniej. Teoretycznie przepis ten znacznie ogranicza możliwość wpływu prezydenta na personalną obsadę rządu, jednak w sytuacji, gdy prezydent dysponuje silnym zapleczem parlamentarnym, daje mu taką możliwość⁴⁰.

Nie mniej drażliwą kwestią była niezawisłość sądów, którą uregulowano dopiero w 2005 roku. Do tego czasu prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowych, pełnił także rolę przewodniczącego Rady Sądownictwa, mianował sędziów, prokuratorów i członków Rady Sądownictwa. W nowej konstytucji dokonano zmiany przepisów w systemie sądownictwa, a art. 91 konstytucji nie pozostawia w tym względzie żadnych wątpliwości: „wymie-

menia, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/results/2503/> [dostęp: 30.08.2015].

³⁹ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii...*, op. cit., s. 17–18.

⁴⁰ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 12–15; *The Constitution of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/constitution/> [dostęp: 30.08.2015].

rzanie sprawiedliwości w republice Armenii należy tylko do sądów”. Rada Europy zwróciła także uwagę, że dla lepszej i bardziej efektywnej ochrony praw człowieka Armenia powinna powołać instytucję Rzecznika Praw Obywatelskich jako alternatywę dla klasycznej metody ochrony praw człowieka przez sąd. Nowelizacja konstytucji w 2005 roku wprowadziła instytucję obrońcy Praw Człowieka, który jest wybierany przez Zgromadzenie Narodowe na okres sześciu lat większością 3/5 deputowanych⁴¹.

Jedną z nowych zasad ustrojowych wprowadzonych do konstytucji w 2005 roku była zasada rozdziału kościoła od państwa (formuła państwa świeckiego). Jednocześnie w tym samym artykule (art. 8) umieszczono zapis, że Republika Armenii uznaje wyłączną misję Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego jako kościoła narodowego w sferze życia duchowego narodu ormiańskiego, w dziele rozwoju jego kultury narodowej i ochronie bytu narodu. Tym samym w konstytucji podkreślono szczególną rangę tego kościoła⁴². W wyniku zmian w konstytucji wydłużono kadencję Zgromadzenia Narodowego do 5 lat, a zmieniona ordynacja wyborcza zwiększyła liczbę mandatów do uzyskania w wyborach proporcjonalnych w jednym okręgu ogólnokrajowym do 90, jednocześnie zmniejszając liczbę mandatów pochodzących z wyborów większościowych w okręgach jednomandatowych do 41 (łącznie 131 mandatów).

Nowelizacja konstytucji Armenii w 2005 roku była postrzegana na arenie międzynarodowej jako dążenie elit władzy tego kraju do liberalizacji życia społeczno-politycznego. Formalnie nastąpiło istotne osłabienie dotychczasowego prezydenckiego charakteru systemu politycznego, jednak praktyka pokazała, że prezydencko-parlamentarny model władzy nie jest konsekwentnie wcielany w życie. Pozycja prezydenta nadal jest silna, a istnienie silnej proprezydenckiej partii, dominującej w parlamencie, znacznie osłabia pragmatyczny wymiar wprowadzonych zmian ustawodawczych⁴³. Zostały one skutecznie „zamortyzowane” poprzez specyficzny system partyjny, w którym brak jest dużych i trwałych partii politycznych zdolnych do efektywnej rywalizacji politycznej. Praktycznie od 2003 roku w ormiańskim parlamencie i na scenie politycznej siłą dominującą jest proprezydencka Republikańska Partia Armenii. Partia ta powstała jeszcze w 1990 roku jako jedna z pierwszych partii politycznych w kraju. Jest to ugrupowanie konserwatywne będące w zasadzie głównym przedstawicielem klanu karabachskiego. W parlamen-

⁴¹ Н. Вутова, *Армения: Вступление в Совет Европы...*, *op. cit.*, s. 196.

⁴² S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii...*, *op. cit.*, s. 24.

⁴³ R. Herbut, W. Bałuk, *Transformacja systemów politycznych...*, *op. cit.*, s. 63.

cie IV kadencji (w latach 2007–2012) spośród 131 deputowanych 63 było członkami parlamentarnej frakcji Republikańskiej Partii Armenii. Z kolei w Zgromadzeniu Narodowym V kadencji (2012–2017) proprezydencka partia posiada 70 deputowanych⁴⁴. System polityczny Armenii można charakteryzować jako system wielopartyjny z jedną partią dominującą, która skutecznie zapewnia prezydentowi poparcie polityczne i możliwość swobodnych manewrów na scenie politycznej, mimo ograniczenia jego kompetencji. O „ponadstandardowej” symbiozie ośrodka prezydenckiego z dominującą partią w parlamencie może świadczyć fakt, że obecny prezydent Armenii Serż Sargsjan jest przewodniczącym Republikańskiej Partii Armenii⁴⁵.

Konieczność dostosowania rozwiązań ustrojowych do wymogów Rady Europy i związana z tym nowelizacja konstytucji w 2005 roku, w wyniku której osłabiona została pozycja prezydenta w systemie władzy, stwarzały możliwość pozytywnych zmian w rzeczywistości politycznej tego kraju. Tym bardziej że władzom Armenii uzależnionej od międzynarodowej pomocy finansowej zależało na polepszeniu wizerunku międzynarodowego kraju i choćby częściowym wyodrębnieniu go z „szarej strefy” postradzieckich reżimów politycznych. Jednak wśród ormiańskich analityków pojawiły się opinie, że referendum konstytucyjne było nie tylko wynikiem międzynarodowej presji, ale także rzeczywistego czy też hipotetycznego zagrożenia „kolorową rewolucją”. Wobec pojawiających się w najbliższym otoczeniu radykalnych przemian politycznych („rewolucja róż” w 2003 roku w sąsiedniej Gruzji) władze postanowiły wobec państw zachodnich i własnego społeczeństwa okazać gotowość do demokratycznych zmian w postaci referendum w sprawie modyfikacji konstytucji i głębszego „zdemokratyzowania” mechanizmów politycznych w państwie. Wskazywano, że nie odbyła się publiczna dyskusja dotycząca proponowanych zmian w ustawie zasadniczej, a jej metamorfoza była jedynie medialnym działaniem na użytek międzynarodowej opinii. Dowodzono, że rok 2005 był w Armenii początkiem długotrwałego procesu, który można nazwać niwelowaniem politycznego wpływu tradycyjnych partii opozycyjnych na życie polityczne kraju. Ponadto w Armenii nie wykształciła się jedna silna partia opozycyjna, a jedynie wiele małych grup, dla

⁴⁴ Национальное Собрание Республики Армения пятого созыва, Фракция «Республиканская» (РПА), <http://www.parliament.am/deputies.php?sel=factions&lang=rus> [dostęp: 30.08.2015].

⁴⁵ *The Republican Party of Armenia (Executive Body)*, <http://www.hhk.am/en/executive-body/> [dostęp: 31.08.2015].

których wspólnym powodem do ewentualnego współdziałania jest niechęć do rządzących elit. To powoduje, że władze lekceważą słabą opozycję, która nie jest dla nich realnym zagrożeniem i nie powoduje konieczności większej transparentności systemu⁴⁶.

Pierwszym praktycznym sprawdzianem i okazją do wcielenia w życie przepisów znowelizowanej konstytucji były wybory parlamentarne w 2007 roku. Przebieg i wyniki wyborów były bacznie obserwowane przez społeczność międzynarodową. Parlamentarna elekcja postrzegana była na Zachodzie jako test demokracji, kluczowy dla dalszego rozwoju współpracy z Erywaniem. Od „satysfakcjonującego” poziomu demokratyzacji procesu wyborczego Stany Zjednoczone uzależniły dalsze wsparcie kraju w ramach programów pomocowych, a Unia Europejska rozwój dalszej współpracy w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa⁴⁷. Presja i oczekiwania międzynarodowe zaktywizowały władze Armenii do działań mających na celu uznanie procesu wyborczego za „satysfakcjonujący”. Zdaniem obserwatorów z ramienia OBWE i Rady Europy, wybory parlamentarne w 2007 roku w zasadzie spełniły międzynarodowe standardy demokratyczne. Oficjalnie uznano, że zostały one przeprowadzone w sposób „zasadniczo zgodny z międzynarodowymi standardami”. Zwrócono jednak uwagę władzom Armenii na szereg uchybień w organizacji wyborów (niedostępność mediów dla przedstawicieli opozycji, nieobiektywność komisji wyborczych, obecność nieuprawnionych osób w lokalach wyborczych, wykorzystywanie tzw. martwych dusz do zwiększenia wyniku wyborczego, naruszanie prawa do anonimowości wyborców). Podkreślono, że najwięcej przypadków łamania prawa miało miejsce podczas kampanii wyborczej, a stosunkowo mniej podczas samego aktu głosowania. Oceny tej nie podzielały partie opozycyjne, które nie uznały wyników tych wyborów i zbojkotowały inauguracyjne posiedzenie parlamentu⁴⁸. Należy podkreślić, że podczas tych wyborów i po ich zakończeniu nie doszło do użycia siły tak przez stronę opozycyjną, jak i rządową,

⁴⁶ А. Искандарян, *Армения в 2005 г.: конец постреволюционной эпохи*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2007, s. 8–10.

⁴⁷ Armenia od wielu lat korzysta z pomocy międzynarodowej. Amerykańska pomoc dla Armenii koncentruje się na wspieraniu rozwoju demokracji, ochronie zdrowia, rozwijaniu terenów najuboższych i modernizacji przemysłu. W ciągu minionych 20 lat USA przekazały Armenii blisko 1 miliard USD bezzwrotnej pomocy. Patrz: P. Charkiewicz, *Armenia: pomoc gospodarcza nie tylko z Europy*, <http://eastbook.eu/2011/09/country/armenia/armenia-19-09-2011-pomoc-gospodarcza-nie-tylko-z-europy/> [dostęp: 30.08.2015].

⁴⁸ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych...*, op. cit., s. 62.

co świadczyło o zmianie w postrzeganiu przez ormiańskie elity przemocy jako instrumentu rozwiązywania problemów politycznych.

5. Niestabilność systemu polityczno-ustrojowego Armenii

W lutym 2008 roku odbyły się wybory prezydenckie, w których zdecydowanymi faworytami było dwóch polityków: kandydat obozu władzy, dotychczasowy premier Serż Sargsjan i były prezydent Lewon Ter-Petrosjan, który stanął na czele opozycji. Deklaracja Lewona Ter-Petrosjana o starcie w wyborach zmieniła niespodziewanie układ sił na ormiańskiej scenie politycznej, wzmocniła opozycję i skomplikowała plany grupie rządzącej⁴⁹. W przeprowadzonych 19 lutego 2008 roku wyborach prezydenckich już w pierwszej turze zwyciężył kandydat obozu władzy, premier Serż Sargsjan, uzyskując oficjalnie 52,82% głosów. Jego rywal, lider opozycji Lewon Ter-Petrosjan uzyskał 21,50% głosów⁵⁰. Uznał wybory za sfałszowane i wyprowadził opozycję na ulicę⁵¹. Ponad 100 tysięcy osób zgromadziło się 20 lutego 2008 roku na głównej ulicy Erywania i zażądało przeprowadzenia drugiej tury wyborów. Jednak mimo faktu oczywistych nadużyć, które miały na celu uniknięcie drugiej tury wyborów, ich przebieg nie został zakwestionowany ani przez Zachód, ani przez Rosję. Misja OBWE uznała przebieg wyborów za zasadniczo zgodny z standardami demokratycznymi. W podobnym tonie wypowiedziały się Rada Europy, Unia Europejska i Stany Zjednoczone. Opozycja jednak nie rezygnowała i postanowiła protestować do skutku. 1 marca 2008 roku władze użyły siły i brutalnie spacyfikowały protestujących. Zginęło 8 osób, a kilkadziesiąt zostało rannych (20 osób rannych podczas pacyfikacji

⁴⁹ A. Hareyan, *First President of Armenia Levon Ter Petrosian Announces Candidacy*, <http://www.huliq.com/39676/first-president-of-armenia-levon-ter-petrosian-announces-candidacy> [dostęp: 29.08.2015].

⁵⁰ *Information on the results of the elections of the President of the Republic Armenia (Tuesday, February 19, 2008 Presidential elections)*, Central Electoral Commission of the Republic Armenia, <http://www.elections.am/presidential/> [dostęp: 29.08.2015].

⁵¹ *Оппозиция считает, что Левон Тер-Петросян лидирует на президентских выборах в Армении*, <http://www.newsarmenia.ru/arm1/20080220/41826214.html> [dostęp: 29.08.2015].

zmarło później w szpitalach w wyniku odniesionych ciężkich ran i obrażeń). Kontrolę nad miastem przejęło wojsko, wprowadzono stan wyjątkowy i rozpoczęto represje wobec opozycji. Krwawej pacyfikacji towarzyszyły podpalenia samochodów i grabieże sklepów. Zakazano zgromadzeń i zawieszono niezależne media. Przystąpiono także do aresztowań opozycjonistów⁵².

Kolejny raz okazało się, że najlepszą metodą rozwiązywania konfliktów politycznych jest przemoc. Pacyfikacja protestów powyborczych sprawiła, że Armenia wkroczyła w najpoważniejszy w swojej współczesnej historii kryzys polityczny. Tym razem echa tych wydarzeń zdecydowanie mocniej ugodziły w wizerunek Armenii i znacznie pogorszyły postrzeganie tego państwa na arenie międzynarodowej. Społeczność międzynarodowa wyraziła duże zaniepokojenie głębokim kryzysem politycznym, w jakim się znalazła Armenia. Elity polityczne były zaskoczone skalą zainteresowania się gremiów międzynarodowych wydarzeniami w stolicy oraz ich reakcją. Sposób tłumienia protestów stał się przedmiotem krytyki ze strony Stanów Zjednoczonych i Rady Europy. Specjalni sprawozdawcy Rady Europy ds. Armenii podkreślili, że podczas pacyfikacji użyto nieuzasadnionej przemocy, a wojsko stosowało broń bojową (np. transporterzy opancerzone i czołgi) oraz granaty. Zwrócono uwagę na brak niezależnego dochodzenia i bezpodstawne przetrzymywanie w aresztach uczestników protestów. Stwierdzono poważne naruszenia w dziedzinie praw człowieka i wolności słowa oraz niedoskonałości systemu wyborczego. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy rozważało nawet możliwość pozbawienia głosu delegacji Armenii w sytuacji niezastosowania się rządu do zaleceń RE⁵³.

Wydarzenia z 2008 roku znalazły się także w raporcie Human Rights Watch, która zaleciła Radzie Europy monitorowanie wykonania podjętych rezolucji odnoszących się do tego kraju. W ocenie organizacji Armenia znalazła się na drodze do autorytaryzmu i łamania podstawowych praw człowieka⁵⁴. Także w raporcie Departamentu Stanu USA odniesiono się do sytuacji politycznej w Armenii po wyborach prezydenckich. Zwrócono

⁵² *Armenia: Police Beat Peaceful Protesters in Yerevan*, Human Rights Watch, <http://www.hrw.org/news/2008/02/29/armenia-police-beat-peaceful-protesters-yerevan> [dostęp: 29.08.2015].

⁵³ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych...*, op. cit., s. 271–272.

⁵⁴ *Democracy on Rocky Ground. Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability*, <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/armenia0209webwcover.pdf> [dostęp: 30.08.2015].

uwagę na złą sytuację w zakresie wolności mediów, bezkarność struktur siłowych oraz uchybienia w sądownictwie i siłach zbrojnych⁵⁵. Niezadowolone Unii Europejskiej wywołały spostrzeżenia specjalnego wysłannika ds. Kaukazu Południowego w maju 2008 roku. Szczególnie zaniepokojenie wyrażono z powodu: braku postępu w normalizacji sytuacji po kryzysie, brutalnej pacyfikacji protestów, ograniczenia swobód obywatelskich, fali represji wobec opozycji. Oczekiwano niezależnego śledztwa w sprawie wydarzeń, przywrócenia swobód obywatelskich i dialogu władzy z opozycją.

Tak gwałtowna reakcja społeczności międzynarodowej sprawiła, że wiosną 2011 roku podczas kolejnych wielotysięcznych manifestacji w Erywanii władze nie odważyły się na ponowne użycie siły. Protesty organizowane były przez Ormiański Kongres Narodowy, na czele którego stał były prezydent Lewon Ter-Petrosjan. Krytykowano politykę społeczno-gospodarczą władz, domagano się przedterminowych wyborów. Demonstranci odwoływali się do „rewolucji” w krajach arabskich i grozili kontynuacją protestów. Oskarżono elitę władzy o korupcję i brak mandatu demokratycznego. Nacisk kładziono na problemy społeczno-gospodarcze, inflację i bezrobocie oraz rosnące obciążenia fiskalne obywateli, a także obniżenie poziomu życia i masową emigrację z powodów ekonomicznych. Domagano się ustąpienia prezydenta, rozpisania przedterminowych wyborów, uwolnienia więźniów politycznych, przestrzegania praw obywatelskich, a przede wszystkim ukarania winnych pogromu opozycji w marcu 2008 roku⁵⁶. Skala tych protestów oraz obawa przed kolejną negatywną reakcją międzynarodową spowodowały, że obóz rządzący dość niespodziewanie zgodził się na rozmowy z opozycją. W lipcu 2011 roku odbyły się bezprecedensowe rozmowy pomiędzy rządem a główną siłą opozycyjną – Ormiańskim Kongresem Narodowym⁵⁷. Dotyczyły one zwolnienia więźniów politycznych, zgody na demonstracje na głównym placu w Erywanii oraz śledztwa w sprawie brutalnie rozpędzonej w marcu 2008 roku manifestacji. Decyzja o rozpoczęciu dialogu została wymuszona postępującym kryzysem wewnętrznym, narastającym niezadowolaniem społecznym oraz nasilającą się krytyką ze strony USA, Rady Europy i Unii

⁵⁵ 2008 Human Rights Report: Armenia, (February 25, 2009), <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2008/eur/119066.htm> [dostęp: 1.09.2015].

⁵⁶ L. Aghajanian, *Opposition Protests in Armenia*, <http://storify.com/writepudding/opposition-protests-in-armenia-march-17-2011> [dostęp: 1.09.2015].

⁵⁷ A. Manukyan, *Opposition: dialogue with authorities seems more real*, <http://www.pan-armenian.net/eng/politics/news/71151/> [dostęp: 1.09.2015].

Europejskiej w kwestii przestrzegania podstawowych praw obywatelskich. Opozycji nie udało się jednak uzyskać zgody na przedterminowe wybory parlamentarne i prezydenckie. Zakończono negocjacje, a działalność opozycyjna ograniczyła się do sporadycznie organizowanych wieców. Planowane rozmowy strony rządowej z opozycją nie przyniosły satysfakcjonujących obie strony rezultatów, jednak wpłynęły na bardziej kompromisową postawę władz w kwestii dialogu społecznego. Nie używano siły i strony usiadły przy jednym stole, bez groźby aresztowania czy innych represji.

Podobny mechanizm zadziałał podczas kolejnego przesilenia w czerwcu 2015 roku podczas kilkumiesięcznych manifestacji w centrum Erywania przeciwko podwyżce cen na energię elektryczną. Chociaż protesty miały podłoże czysto socjalne i nie były skierowane bezpośrednio przeciwko ormiańskim władzom, tylko przeciw rosyjskiemu koncernowi energetycznemu, cechowała je powszechność i duża intensywność. Jednak władze nie zdecydowały się na otwartą konfrontację. Mimo podjętych negocjacji problemu nie rozwiązano, a jedynie odsunięto w czasie negatywne skutki podwyżki. Protesty po czasie straciły na rozmachu i ku zadowoleniu władz nie przybrały jednoznacznie politycznego charakteru⁵⁸.

Odpowiedzią władz na coraz częstsze zaburzenia polityczne i manifestowanie przez obywateli niezadowolenia z pogarszających się warunków życia był projekt reformy konstytucji Armenii przewidujący zmianę ustroju prezydencko-parlamentarnego i przekształcenie kraju w republikę parlamentarną. We wrześniu 2013 roku prezydent Serż Sargsjan bez konsultacji z pozostałymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną. Z prac nad nowelizacją konstytucji wyłączeni zostali przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego i opozycji, co nie sprzyjało podjęciu poważnej dyskusji publicznej na temat proponowanych poprawek. Taka forma „społecznych konsultacji” przybrała w zasadzie formę akcji informacyjnej a nie dialogu. Tym samym część społeczeństwa ormiańskiego potraktowała tę inicjatywę

⁵⁸ О. Сагтаров, *Армянский бунт: тревожная ласточка для кавказской политики России?*, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/Armyanskiy-bunt-trevozhnaya-lastochka-dlya-kavkazskoy-politiki-Rossii.html> [dostęp 1.09.2015]; *Население Еревана начинает акцию протеста из-за подорожания электроэнергии*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Naselenie-Erevana-nachinaet-aktsiyu-protesta-iz-za-podorozhaniya-elektroenergii.html> [dostęp: 1.09.2015]; *Правительство Армении повысило тарифы на свет, несмотря на протесты*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Pravitelstvo-Armenii-povysilo-tarify-na-svet-nesmotrya-na-protesty.html> [dostęp: 1.09.2015].

jako kolejną próbę ochrony interesów grupy rządzącej, a nie działania zmierzające do rzeczywistej modernizacji zdominowanego przez oligarchiczne struktury systemu politycznego Armenii⁵⁹. Istotnym czynnikiem, w wymiarze zewnętrznym i skierowanym na użytek społeczności międzynarodowej, była manifestacyjna „gotowość” władz do szybkiej reakcji na ujawniające się i rosące społeczne niezadowolenie. Z punktu widzenia społeczności międzynarodowej, zaniepokojonej kolejnymi akcjami protestu w Erywanii postrzeganymi coraz częściej jako kolejna „kolorowa rewolucja”, nowelizacja konstytucji ma dowieść determinacji ormiańskich władz zdecydowanych na poważne zmiany w systemie politycznym pod wpływem społecznej presji.

Projekt znowelizowanej konstytucji został w sierpniu 2015 roku przez prezydenta Serża Sargsjana przedłożony parlamentowi w celu dalszych prac. 5 października 2015 roku Zgromadzenie Narodowe Armenii większością głosów⁶⁰ przyjęło projekt zmian w konstytucji i wyraziło zgodę na przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną. Podjęto także decyzje o przeprowadzeniu ogólnokrajowego referendum w celu zatwierdzenia tych zmian⁶¹. Główną ideą nowelizacji jest przeniesienie ciężaru władzy wykonawczej na premiera i rząd przy równoczesnym mocnym ograniczeniu uprawnień prezydenta. Po zakończeniu drugiej kadencji Serża Sargsjana w 2018 roku kolejny prezydent Armenii będzie wybierany w wyborach pośrednich przez parlament i reprezentacje władz lokalnych na jedną 7-letnią kadencję⁶². Nie będzie już zwierzchnikiem sił zbrojnych (funkcję tę będzie pełnił premier), a także zostanie pozbawiony możliwości powoływania sędziów (co stanie się domeną parlamentu). Rola prezydenta ograniczy się do funkcji reprezentacyjnej. Z kolei ster władzy wykonawczej przejmie premier wybrany przez większość parlamentarną. Zmiany dotyczą także Zgromadzenia Narodowego, które będzie wybierane w całości w systemie proporcjonalnym (do tej pory 41 deputowanych wybierano według ordynacji większościowej,

⁵⁹ E. Polak, *Nowa konstytucja, stara Armenia*, <http://www.new.org.pl/2424.post.html> [dostęp: 4.01.2016].

⁶⁰ W 131 osobowym parlamencie za nowelizacją konstytucji opowiedziało się 104 deputowanych (głównie z proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii i Rozkwitającej Armenii), 10 było przeciw, a 3 wstrzymało się od głosu.

⁶¹ *Парламент одобрил проект конституционных изменений*, „Новое Время”, nr 2618 (104), z dn. 6.10.2015.

⁶² *Проект новой конституции Армении: Непрямые выборы президента и парламент, сформированный по пропорциональной системе*, <http://www.panarmenian.net/rus/news/194898/> [dostęp: 4.01.2016].

a 90 według proporcjonalnej)). Zmniejszono także liczbę deputowanych z 131 do 101⁶³.

Część ormiańskiej opozycji przestrzega, że proponowane zmiany doprowadzą do powstania w parlamencie jeszcze większej reprezentacji proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii, a Serż Sargsjan jako przywódca tej partii po zakończeniu drugiej kadencji na stanowisku prezydenta może zostać wybrany premierem lub przewodniczącym parlamentu i w dalszym ciągu będzie miał praktycznie nieograniczoną władzę w państwie⁶⁴. Jako duże zagrożenie dla procesu alternacji władzy wskazuje się art. 89 znowelizowanej konstytucji, który daje możliwość rozpisania ponownych wyborów parlamentarnych w sytuacji, gdy żadna z partii nie uzyska w nich „zrównoważonej większości parlamentarnej” pozwalającej na ukształtowanie w parlamencie stabilnej większości. Zdaniem byłego prezydenta Armenii Roberta Koczariana, to bezpośrednia droga do jednopartyjnej dyktatury⁶⁵.

6 grudnia 2015 roku odbyło się referendum konstytucyjne, w którym udział wzięło 50,5% uprawnionych do głosowania, z których 63,3% opowiedziało się za nowelizacją konstytucji⁶⁶. Tradycyjnie już opozycja uznała, że władze sfałszowały wyniki poprzez znaczne zawyżenie frekwencji, dosypywanie głosów, naciski administracyjne, przekupstwa oraz łamanie zasad prawa wyborczego⁶⁷. Tym samym wyniki referendum dają słaby mandat

⁶³ А. Чилингарян, *Проект принят: Слово за народом*, „Голос Армении”, nr 104, z dn. 6.10.2015.

⁶⁴ Л. Арутюнян, *Конституционная реформа в Армении: путь к демократии или уловка властей*, <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20150806-konstitutsionnaya-reforma-v-armenii-put-k-demokratii-ili-ulovka-vlastei> [dostęp 2.09.2015]; *Проект конституционных реформ направлен в парламент Армении*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Proekt-konstitutsionnykh-reform-napravlen-v-parlament-Armenii.html> [dostęp 2.09.2015]; *Венецианская комиссия предварительно оценила проект конституционных реформ в Армении*, <http://www.panarmenian.net/rus/news/195479/> [dostęp: 2.09.2015].

⁶⁵ T. de Waal, *All Change in Armenia*, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62215> [dostęp: 4.01.2016].

⁶⁶ W głosowaniu udział wzięło około 1,3 mln Ormian, z których 825 tysięcy głosowało za, a 421 tysięcy przeciwko nowelizacji konstytucji. Zwraca uwagę duża liczba głosów na „nie” w Erywaniu i Giumri, gdzie odbywały się nieliczne protesty przeciwko zmianie konstytucji. Patrz: *Referendum on amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/referendum/election-26015/> [dostęp: 4.01.2016].

⁶⁷ *Новую Конституцию Армении поддержала треть избирателей*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Novuyu-Konstitutsiyu-Armenii-podderzhala-tret-izbirateley.html>

znowelizowanej konstytucji, która zamiast dokonać rzeczywistej zmiany systemu politycznego, najprawdopodobniej w dużej mierze przyczyni się do jeszcze większej konsolidacji dotychczasowego obozu władzy, ograniczenia działania opozycji parlamentarnej oraz pogłębienia społecznej apatii wobec braku możliwości decydowania o losach własnego kraju.

* * *

Analiza procesu transformacji ustrojowej Armenii dowodzi, że mimo długiego okresu przemian kraj ten nadal znajduje się na etapie poszukiwania właściwej formy ustroju politycznego. W systemie politycznym Armenii w dalszym ciągu siłą jest podstawowym mechanizmem rozwiązywania problemów politycznych, co spotyka się z aprobatą części społeczeństwa i elity sprawującej władzę. Dużym obciążeniem systemu politycznego Armenii i możliwości jego modyfikacji jest klanowy charakter ormiańskich elit politycznych. Powoduje to, że proces instytucjonalizacji kształtuje się poprzez nieformalne struktury polityczne. Dominują sieci nieformalnych powiązań i procedur, które nie podlegają jakimkolwiek formom kontroli, co dowodzi słabości instytucji państwa i przedkładaniu nad rządy prawa wyraźnego pragmatyzmu politycznego⁶⁸. Elity nie zamierzają przeprowadzić głębokich reform politycznych i społeczno-gospodarczych, ponieważ stałoby to w sprzeczności z ich interesami.

Inną ważną kwestią jest tragiczna historia ormiańskiego narodu i związane z tym konsekwencje natury polityczno-martyrologicznej. „Polityczna poprawność” w kwestii rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu w dalszym ciągu jest sporym obciążeniem ormiańskich polityków, których kariery i stanowiska w dużej mierze zależą od tego, co publicznie na ten temat powiedzą. Polityczny dyskurs prowadzony przez elity jest zakładnikiem kwestii karabachskiej, a to mocno zawęża pole działania na wszystkich

[dostęp: 4.01.2016]; Оппозиция Армении призвала отменить итоги выборов и разошлась по домам, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Oppozitsiya-Armenii-prizvala-otmenit-itogi-vyborov-i-razoshlas-po-domam.html> [dostęp: 4.01.2016].

⁶⁸ N. Konarzewska, *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego – źródła, przejawy i konsekwencje* [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. VI, red. T. Bodio, Warszawa 2012, s. 161–163.

plaszczynach i pozostaje jednym z dominujących czynników wpływających na kształt polityki wewnętrznej i zewnętrznej Armenii.

Armenia po dwudziestu pięciu latach niepodległości znajduje się na początku drogi do zaakceptowania mechanizmów demokratycznych w życiu politycznym. Demokracja, prawa człowieka i obywatela zbyt krótko są obecne w politycznej przestrzeni tego państwa, aby móc wywierać skuteczną presję. Aktualną więc pozostaje potrzeba wypracowania mechanizmów relacji między spolaryzowanymi elitami oraz grupami społecznymi, które eliminowałyby stosowanie metod i środków pozakonstytucyjnych. Nadal jeszcze pokusa władzy i profity z nią związane są silniejsze od zachowania politycznej powściągliwości i dostosowania mechanizmów rywalizacji politycznej do wzorców demokratycznych.

Od kilku lat Armenia, podobnie jak część państw byłego ZSRR (Mołdawia, Gruzja), próbuje wyjść z grupy państw „szarej strefy” i ukształtować zbliżony do modelu parlamentarnego system polityczny. Mają temu służyć przeprowadzane nowelizacje konstytucji i ograniczanie uprawnień głowy państwa. Jednak mechanizmy, zasady, procedury i normy regulujące wzajemne stosunki między władzą ustawodawczą a wykonawczą charakterystyczne dla reżimów politycznych państw demokracji nieskonsolidowanej nadal są postrzegane w Armenii symbolicznie, w sposób nie przystający do rzeczywistości. Często przyczyną ich wprowadzania jest presja społeczności międzynarodowej i chęć zaprezentowania gotowości do ewentualnych zmian w celu osiągnięcia krótkoterminowych politycznych profitów. Zbyt duży jest jeszcze rozdźwięk między rozwiązaniami formalno-prawnymi a realiami życia społeczno-politycznego. Proces transformacji systemu politycznego Armenii trwa nadal i potrzeba czasu, a przede wszystkim politycznej woli obecnych elit, aby nabrał cech transparentności i dojrzałości charakteryzujących systemy polityczne państw demokratycznych.

Streszczenie

Krzysztof Fedorowicz

Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej

Autor dokonuje analizy procesu transformacji systemowej w Armenii. Wskazuje społeczno-polityczne uwarunkowania kształtowania się systemu politycznego Armenii. Pierwszy okres kształtowania niepodległości był trudny. To czas wojny i polityczno-

-gospodarczej izolacji na arenie międzynarodowej. Te wydarzenia miały ogromny wpływ na formowanie się modelu instytucjonalno-prawnego państwa. Od samego początku siła i przemoc stały się jednym z istotnych mechanizmów osiągnięcia celów politycznych, w wyniku czego system polityczny Armenii do dziś charakteryzuje się małą stabilnością i wysokim stopniem podatności na zaburzenia i konflikty. Proces transformacji systemu politycznego Armenii trwa nadal i potrzeba czasu, a przede wszystkim politycznej woli obecnych elit, aby nabrał cech transparentności i dojrzałości charakteryzujących systemy polityczne państw demokratycznych.

Słowa kluczowe: Kaukaz Południowy, Armenia, system polityczny, transformacja, konflikt

Summary

Krzysztof Fedorowicz

Formation of political system and the process of political transformation

The Author analyses the process of transformation in Armenia. It indicates the socio-political factors the formation of political system of Armenia. The first formative period of independence was difficult. It is a time of war and political and economic isolation in the international arena. These events have a huge impact on the formation of a model of institutional and legal state. From the beginning force and violence has become one of the important mechanisms for achieving political goals, with the result that Armenian political system today is characterized by a low stability and a high degree of susceptibility to disturbances and conflicts. The process of transformation of the political system of Armenia is still going. It takes time, and above all the political will of the current elite, took to the characteristics of transparency and maturity characterizing political systems of democratic states.

Key words: South Caucasus, Armenia, political system, transformation, conflicts

Bibliografia

- Akopian T., *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5 (17).
- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001.
- Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014.
- Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, red. L. Orahamian, K. Siekierski, Warszawa 2014.